

צדק חברתי בהלכה

בהלכה מצינו מקורות המביאים בחשבון את מצבו הכלכלי העדיף של נתבע כדי לכפות צדק חברתי. במסכת בבא מציעא (פ"ג, א') מסופר על סבלים שנשאו חבית יין של רבה ושרוה ברשלנות. ביקש רבה להיפרע מהם. הסבלים פנו לרב, שפסק נגד רבה. שאל רבה את רב וכי כך הוא הדין? השיב לו רב: כן, שנאמר "למען תלך בדרך טובים" (משלי ב', כ'). ומבהיר רש"י: "לפנים משורת הדין". לאחר מכן טענו הסבלים כי צריך גם לשלם להם בגין עבודתם שכן הם שכירי יום, עניים ורעבים הם וזקוקים לשכרם כדי להתקיים. ואף בכך פסק רב לטובתם, מכח המשכו של אותו פסוק המורה "ואורחות צדיקים תשמור". מסוגיה זו מסיק ה"מרדכי" כי בית דין מוסמך לכפות על בעל דין לנהוג "לפנים משורת הדין" **אם הנתבע עשיר**¹.

סוגיה זו מעוררת קושי כיצד יתכן לכפות על "לפנים משורת הדין"? וכיצד יתכן לנהוג באופן שונה עם עשיר לעומת עני כאשר מקרא מפורש מורה: "ודל לא תהדר בריבו"? עיון בפוסקים רק מעמיק את הקושי: הב"ח² פוסק: "וכך נוהגים בכל בית דין בישראל לכוף לעשיר בדבר ראוי ונכון ואף על פי שאין הדין כך". בדומה לכך פסק הסמ"ע³ כי מוטל על הדיין לדון דין "אמת לאמתו", דהיינו "שלא יפסוק תמיד דין תורה ממש, כי לפעמים צריך הדיין לפסוק לפנים משורת הדין לפי הזמן והעניין". הכיצד יתכן שדיין יפסוק "שלא על פי דין תורה ממש" ויעדיף שיקולים של צדק חברתי?

הרב עוזיאל⁴ פסק פיצויי פיטורין לעובד וקבע ש"אפשר ומצווה על הדיינים לדון ולהוציא ממון מבעל הבית לזכות הפועל שעליו הזהירה תורה 'ביומו תיתן שכרו ... **כי עני הוא**". זאת מכיוון שהטבה עם העובד פועלת גם לזכות המעביד, המקיים "למען תלך בדרך טובים". האם מופקד בית הדין על המוסר של בעלי הדין ועל זיכויים במצוות? נראה כי ההסבר נעוץ בדברי הרמב"ן על הכתוב (דברים ו', י"ח) "ועשית הישר והטוב בעיני ה'", כי דיני התורה אינם בגדר רשימה סגורה וממצה, אלא דוגמאות לחיוב האדם להיות ישר וטוב בעיני ה'⁵. חיוב כללי זה מהווה מקור הלכתי המקנה לבית הדין סמכות לכפות עקרונות שאינם מפורשים בדין אך מתחייבים בחברה הוגנת⁶.

1 ר' הגהות המרדכי שם: "רצה לומר, שהוא עשיר".

2 רבי יואל סירקיס, ב"ח על טור חושן משפט, סימן י"ב ס"ק ד'.

3 ר' יושע ואלק כהן, בעל הסמ"ע, בספרו "דרישה" על טור חושן משפט, סימן א'.

4 הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל בהערות לספרו של הרב מ' פינדלינג "תחוקת העבודה - מקורות לתחוקת העבודה לפי דיני התורה". בדומה פסק ביה"ד הרבני בענין לב נגד יו"ר ועד החינוך העצמאי כפר אתא (פד"ר ג' 92), בהתבסס על שו"ת "מים חיים" אורח חיים סימן ו' שפסק לטובת עובד "כי הוא איש עני ותלויים בן בני משפחה".

5 בדומה לכך מצינו ב"מגיד משנה" על הרמב"ם, הלכות שכנים (י"ד, ה'): "אמר 'ועשית הישר והטוב', והכוונה שיתנהג בהנהגה טובה וישרה עם בני אדם. ... לפי שמצוות התורה הם בכל עת ובכל זמן ובכל עניין... ומידות האדם והנהגתו מתחלפות לפי הזמן והאישים".

6 במשפט הישראלי יש לכך מקבילה המכונה "פסיקה לפי עקרונות היסוד של השיטה". פרופ' אהרן ברק (נשיא ביהמ"ש העליון בדימוס)

הציווי של "ועשית הישר והטוב" מהווה עקרון על וממנו שואב בית הדין כח לפסוק בהתאם לעקרונות של צדק חברתי, על אף שאין להם מקור בדין קונקרטי⁷. בדומה לכך מצינו במשנה במסכת פאה⁸ כי על אף שעל פי דין כאשר קיים ספק בדבר קיומו של חוב הכלל הוא כי "המוציא מחברו עליו הראיה", הרי שכאשר בעל הדין הוא עני המבקש לגבות "לקט" יש לתת לו כיוון ש"ספק לקט לקט". ביחס לכך מבאר המלבי"ם⁹ כי יש הבדל בין צדק ובין משפט. המשפט בוחן את הדברים לגופם תוך התעלמות מאישיותם של המתדיינים, בבחינת "יקוב הדין את ההר". לעומת זאת, הצדק מחייב להתחשב במצבו של בעל דין עני, בבחינת האמור בכתוב "עני ורש הצדיקו". מכח עקרון זה מבהיר המלבי"ם כי העני נעשה כזוכה במתנות העניים, ונחשב כמוחזק בו. על כן, כל ספק פועל לטובתו.

הכיצד ניתן לאזן חוסר שוויון חברתי ולהחיל דין שונה לעשיר ולעני, עת שמקרא מפורש קורא "לא תטה משפט אביונך בריבו", וכן מצווה על הדיין "ודל לא תהדר בריבו"¹⁰? על שאלה זו השיב הרב קוק זצ"ל¹¹ כי פסוק זה מצווה שלא לעוות דין של בעל דין אינדיווידואלי שהינו דל, אבל אינו חל כשהדיינים עוסקים בעיצוב מדיניות משפטית כוללת. הסבר זה אינו מיישב לכאורה את המקרה של הסבלים ששברו את החבית, שהרי במקרה זה הוחל העיקרון של "ועשית הישר והטוב" בגדר של פסיקה אינדיווידואלית ולא כתקנה כללית. לכן, מוסיף הרב קוק ומבהיר כי הדין של "ודל לא תהדר בריבו" נאמר רק כאשר הדיין מעוות לחלוטין את הדין, אבל אם בפנינו פסיקה הסובלת אפשרות, ולו דחוקה, לבוא לטובת העני, הרי שבית הדין יטה לכך, ואין הדבר בגדר "דל לא תהדר בריבו" אלא בגדר "ועשית הישר והטוב".

בהקשר זה נראה שיש הבדל יסודי בין ההלכה לבין משפט כללי. משפט אינו אמור להביא צדק אלא להשכין סדר חברתי, וביסודו מונחת ההנחה כי הפרט מוותר על חירות מוחלטת כדי להתחשב בחירות של זולתו ולאפשר לבני החברה להתקיים בצוותא¹² בלא ש"איש את חברו חיים בלעו" (אבות ג', ב'). לעומת זאת, ההלכה מוסיפה לכך עיקרון יסוד נוסף, שתכליתו לשפר את האדם ולעשותו טוב ונאצל יותר. עיקרון היסוד של השיטה ההלכתית הוא

בספרו "שיקול דעת שיפוטי" (עמ' 233), מבהיר בהתבסס על דברי השופט סימונדס (Viscount Simonds) בפרשת *Scruttons Ltd. V. Midland Silicones* (162) 1 A11 E.R. 1, 7 כי "שיקול דעת שיפוטי, בהילוכו הטבעי, נזקק לעקרונות יסוד... עיקרון זה עצמו משמש בית יוצר לדין קונקרטי חדש, וזאת על פי צרכי החיים המשתנים. זהו מהלכה ה'גאוני' של ההלכה הפסוקה".

⁷ מעקרון כללי זה של "ועשית הישר והטוב" נגזר למשל "דינא דבר מצרא" המקנה זכות קדימה לבעל מקרקעין גובלים בעת רכישתם.

⁸ פאה, פרק ד' משנה י"א.

⁹ מלבי"ם, "התורה והמצווה" קדושים י"ט-כ"ב.

¹⁰ שמות כ"ג, ג'. אם כי ה"אור החיים מבאר פסוק זה: "ירמוז בתיבת בריבו על דרך אומרים ז"ל (ויקרא רבה ל"ד) כי העני עושה מריבה עם קונו למה זן לכל והוא רעב ועירום. וכל הנותן פרוטה לעני ומפרנסו הרי זה משבית ריב עני מעל השמים. ובזמן שאינו חונן דלים טענת עני היא טענה הנשמעת ומהודרת, ולזה יצו ה' שלא יסובבו הידור לריב העני עם קונו אלא יחוננוהו כמשפט חונן דלים". כלומר, יש דווקא לחוס על העני כדי שלא תהא לו טענה מהודרת בריבו עם ה' מדוע הותירו אותו בעוניו.

¹¹ הרב אברהם יצחק הכהן קוק, במכתב לסופר אברהם זאב רבינוביץ', ספר הזיכרון לאברהם שפיגלמן (הוצ' "מורשת", עמ' 67).

¹² כך למשל מבהיר תומאס הובס כי משפט (חילוני) מבוסס על הנחה בדבר קיומו של הסכם, לפיו נעשו יחידי החברה כמי שהקריבו כל אחד פיסה מחירותו, כדי לזכות בביטחון ובחירות המוענקים להם בתמורה ע"י החברה הקולקטיבית.

"ועשית הישר והטוב" וממנו נשאבות הלכות שונות. דבר שאינו מעוגן בדין אלא בערכי היסוד מכונה "לפנים משורת הדין". אך בית הדין מוסמך לקבעו כדי ליצור צדק חברתי. מעיקרון יסוד זה של השיטה נובע כי כשיש לבית הדין בחירה בין שתי אפשרויות לגיטימיות מבחינה משפטית, מוטל על הדיין לכוון עצמו לתוצאה שיש בה מהחמלה, תוך חינוך בני החברה להיות ראויים וטובים יותר.

המאמר של ד"ר אבי וינרוט "צדק חברתי בהלכה" זכה במקום הראשון בתחרות ארצית למאמרים על "צדק חברתי במשפט העברי", שערכה מערכת העלון "שבתון" במסגרת הכנס השנתי העולמי ה-21 למשפט התורה. המאמר החדשני נבחר במקום הראשון מתוך 54 מאמרים תורניים שהשתתפו בתחרות. בראש צוות השופטים עומד ד"ר רצון ערוסי, רבה של קרית אונו ויו"ר "הליכות עולם". חברים בצוות השופטים הרב שמואל רבינוביץ (רב הכותל והמקומות הקדושים) והרב הד"ר מאיר רפלד מהמחלקה לתלמוד באוני' בר-אילן.